

1. Spinoza; moraal geworteld in de rede die ons bevrijdt van onze passies

De door zelfbehoud gedreven mens, die zich laat leiden door de rede, maakt zich door kennis vrij van zijn affecten. Zo ontwikkelt hij zich tot een deugdzamer wezen om aan het eind van deze weg in de innerlijke staat van hoogste geluk, volledige vrijheid en voortreffelijkheid aan te komen. In zijn streven naar begripskennis heeft hij over alle kennis heen *scienta intuitiva* bereikt. Met de intuïtieve doorgronding van de Natuur is het redelijk weten overgegaan in de onmiddellijke aanschouwing van het oneindige, en wordt hij vervuld van liefde voor God en alle mensen omdat we allen een deel van Hem zijn! Hoe construeert Spinoza deze ethiek die zich in beginsel als ethisch egoïsme laat kenschetsen, maar nog niet impliceert dat Spinoza meent dat we noodzakelijk egoïstisch handelen?

Spinoza leidt zijn Ethiek af uit drie claims. (1) alle dingen ontstaan en gedragen zich noodzakelijk volgens de wetten van God (2) de natuur is niet teleologisch (3) De natuur is overal en altijd hetzelfde... Tezamen impliceren deze claims dat net als het gedrag van al het andere ook het menselijk gedrag volledig wordt genoodzaakt en verklaard door de onveranderlijke wetten van God of Natuur!

In deel I van de Ethica leidt Spinoza af dat er slechts één substantie is, die oneindig is, die we God noemen, maar we tevens moeten vereenzelvigen met Natuur. God is niet transcendent, is geen antropomorf wezen, oordeelt niet, verricht geen wonderen, heeft geen bedoelingen, intenties of voorkeuren! Buiten de natuur is er niets! De ordening der dingen in de natuur is volledig gedetermineerd en volgt daarin God's essentie

Dit is Spinoza's metafysisch naturalisme welke hij in de discursieve afleidingen van zijn filosofie consequent blijft handhaven. Dit brengt hem tot een radicale visie op de bron en status van rechten, plichten en wetten. Dit streng naturalisme, (waarmee hij stelling neemt tegen de gedachte van een religieuze fundering van moraal en die van aanhangers van de Christelijk georiënteerde klassieke theorie van de teleologische natuurwet) verbiedt hem de normativiteit van een absolute morele ordening in de vorm van een prescriptieve natuurwet in de natuur te projecteren! Spinoza's fundamentele natuurwet is descriptief (beschrijft, maar schrijft ons niets voor) en behelst dat alle wezens begiftigd zijn met conatus, het streven naar behoud van eigen existentie en aard! Dat is de essentie van elk wezen de mens inclus. Het ligt in onze natuur, er is geen ontkomen aan, dat we noodzakelijk onophoudelijk streven naar die dingen waarvan we geloven dat ze voor ons zelfbehoud nuttig zijn. Die noemen we dan 'goed'... en dingen waarvan we ons weerhouden 'kwaad', omdat het naar ons oordeel ons zelfbehoud schaadt. Moraal is relatief; gerelateerd aan ons oordeel of we iets nuttig achten voor ons zelfbehoud!

Maar volgens de volgende argumentatie levert het gebruik van de rede ons in de limiet wel een intersubjectieve grond voor morele richtlijnen! In de morele beoordeling spelen de ideeën die we hebben een rol. Daarbij zijn er drie gradaties in Kennis: (1) Inadequate ideeën gebaseerd op wat ons wordt voorgesteld door de zintuigen op een manier die zich verminkt of verward voordoet, (2) adequate ideeën die kennis vormt die noodzakelijk waar is en de essentie van de dingen openbaart door toepassing van een discursieve afleiding met behulp van de rede. en (3) de meest diepgaande vorm, intuïtieve kennis, wat in één act van de rede gevat wordt! Kennis van de derde soort behelst de wereld.. dwz natuur ofwel God ten diepste kennen...! Dit is de liefde voor God... en onze medemens, omdat alles en iedereen in God bestaat! In dit stadium gekomen ervaren we het volmaakte geluk wat bestaat in het bewustzijn van de eenheid van de ziel en de hele natuur! Omdat kennis van de tweede en derde soort kennis van het noodzakelijke, het eeuwige en absolute is, is deze kennis voor alle mensen

gelijk! Via de weg van de rede convergeren we dus allen naar een uniforme kennis over goed en kwaad!

“Worden we in ons handelen geleid door de rede dan zullen we voor ons zelf niets meer verlangen dan we voor de rest van de mensheid verlangen.” Dat is leven naar wat de rede je voorschrijft als je welbegrepen eigenbelang; deugdzaamheid in optima forma! Dan begrijp ik dat rekening houden met jouw belang samenvalt met mijn eigenbelang.

Word ik echter in mijn streven naar zelfbehoud door inadequate ideeën geleid, dan leef ik naar de verbeelding dat zelfzuchtig handelen mijn eigenbelang dient... benadeel zo het belang van anderen maar had met adequate ideeën kunnen zien dat dit ook in mijn eigen nadeel werkt. Verblind door de inadequate ideeën laat ik me leiden door mijn passies, kom in botsing met de passies van anderen! Want passies bestaan in de inadequatheid van mijn ideeën, verbeeldingen, schijn, de verwarde kennis van de eerste soort. Passies zijn emoties die aanvullend gericht zijn op dingen buiten ons! In roering gebracht door onze passies en verlangens zijn we op jacht naar, of vluchten we weg van, die dingen waarvan we geloven dat ze ons vreugde of verdriet schenken. Onze hoop en vrees fluctueert dan afhankelijk van wat we zien als de objecten van ons verlangen of weerzin.. vlakbij of veraf zijn. Want de extern van ons gelegen objecten van onze passies hebben we niet onder onze controle. Dus des te meer we toestaan dat we ons door passies laten beheersen, des te onvrijer we er slaafs onderworpen een speelbal van zijn. Daarom moeten we er naar streven om ons te bevrijden van de passies.. of in ieder geval leren hoe ze te kalmeren... en actieve, autonome wezens worden..! Als we dit hebben bereikt zullen we “vrij” zijn in die zin dat wat er ook met ons gebeurt niet resulteert uit de relaties met de externe dingen maar met onze eigen natuur.. onze rede... de adequate kennis! Want weten we eenmaal waardoor we geroerd worden.. dan begrijpen we dat wat er gebeurt noodzakelijk gebeurt.. omdat God's wetten noodzakelijk zijn. Dan kunnen we berusten... zien we in dat we ons geluk niet in handen moeten leggen van de onzekere zo moeilijk door ons te beheersen buitenwereld! Dat eenmaal inzien wordt beloond met de kalme zelfcontrole van de rede... die meester is geworden over de passies! Want een emotie die een passie is houdt op een passie te zijn zodra we er een helder en duidelijk beeld van hebben. Doe een stapje achteruit.. kijk er eens goed naar... zie haar oorzaken...! We zullen ons herinneren dat “onze pijn en onfortuinlijkheden voornamelijk ontstonden uit teveel liefde voor een object, welke we nooit konden bezitten, welke teveel onderworpen was aan zoveel veranderingen“

Dus wat is de oplossing om werkelijk bevrijdt te worden van de problematische emotionele ups en downs van dit leven? Wel... zo houdt Spinoza ons voor... vergroting van ons arsenaal aan adequate ideeën, eliminatie van onze inadequate ideeën die niet uit de aard van onze geest komen maar hoe onze lichamen door andere lichamen worden geroerd. M.a.w. we moeten ons bevrijden van ons vertrouwen op louter de zintuigen en de verbeelding, omdat een leven van de zintuigen en voorstellingen een leven is wat wordt veroorzaakt en geleid door objecten om ons heen! Vertrouw zoveel mogelijk op rationele vermogens.. maak gebruik van de rede! Wordt stoïcijns vrij..! Spinoza's “vrije persoon” is iemand die de geschenken en de verliezen van fortuinlijkheid met gelijkmoedigheid draagt, alleen die dingen doet waarvan hij gelooft dat ze belangrijk zijn in het leven, zorg draagt voor het welzijn van anderen, ervoor zorgt dat ook zij door begrip verlost worden van de verstoringen door hun passies.

Zo verrijst er door een proces van innerlijke groei, gedreven door een immer aanwezig innerlijk streven naar zelfbehoud, uit een mens die eerst nog verblind wordt door inadequate ideeën... geleefd wordt door de passies... in zijn handelen zelfzuchtig is omdat hij niet weet waarin zijn eigen welzijn is gelegen... een mens die genereus en zorgzaam is, rekening houdt met anderen... omdat hij zich laat leiden door de rede... en zo kennis neemt van de noodzakelijkheid en eenheid van de natuur, of zo we willen God, waarvan hij zelf net als zijn medemens als modi deel van uitmaakt. Zo ontwikkelt Spinoza een seculiere moraaltheorie

waarin we al filosoferend en deducerend uitkomen bij de morele boodschap die volgens hem ook het kerndogma van een uitgekleed christelijk geloof bevat; “heb uw naasten lief!”

“A Catholic faith should therefore contain only those dogmas which obedience to God absolutely demands, and without which such obedience is absolutely impossible...these must all be directed to this one end; that there is a Supreme being who loves justice and charity, whom all must obey in order to be saved, and must worship by practicing justice and charity to their neighbour” [TTP chap 14, GIII, 177/S 161-2]

Terwijl het sacrale fundament scheuren begint te vertonen plaatst Spinoza, door de rede geleid, onder de Christelijke maxime ‘heb uw naasten lief als u zelf’ een nieuw seculier fundament! Met de naturalistische constructie van een moraal die vertrekt vanuit het in de natuur alom aanwezige principe van het recht van de machtigste anticipeert hij op de allengs groter wordende nood aan nieuwe wortels voor de moraal! Door de grote successen van de natuurwetenschappen... die culmineert in Darwin’s evolutietheorie en ‘Survival for the fittest’... wordt de mens van de troon gestoten waar een eerder door hem bedachte God hem op geplaatst had! Spinoza geeft de in de natuur teruggeworpen moderne mens de houvast van een naturalistische moraal! De wijze begrijpt met zijn rede dat zijn eigenbelang bij het samenwerken met anderen ligt. Het handelen van de door passie gedreven medemens moet geholpen worden te leven naar de richtlijnen van de rede! Dat zal het doel zijn van de staat!

2. Politiek filosofie van Spinoza

Spinoza’s theorie van moraal, menselijk handelen en welzijn, heeft een aantal consequenties voor de wijze waarop hij zijn sociale en politieke filosofie vormgeeft!

“Mensen geleid door rede doen die dingen die goed zijn voor de menselijke natuur en daarmee voor elk mens...[ze] zullen het eens zijn met elkaar!” Door de rede bevrijdt van irrationele ideeën en passies stellen ze zich wederzijds weldadig, behulpzaam en verdraagzaam op...en vormen eenvoudig een harmonieuze samenleving! “Mensen verscheurd door passies komen tegenover elkaar te staan”

Mensen samen gedacht in een hypothetisch natuurstaat, waar alleen de natuurwet heerst, waar ze niet aan civiele wet en gezag zijn onderworpen, zullen zich eerder door de passies dan door rede laten leiden!

“Overeenkomstig die soevereine natuurwet streeft ieder ding naar handhaving van eigen aard en existentie..waaruit volgt dat elk individu het soevereine recht heeft te handelen naar eigen natuurlijke geaardheid” ...natuurrechtens doet wat binnen de reikwijdte van de eigen macht ligt..ongeacht of hij of zij zich door passies leiden laat...met list, bedrog, geweld zichzelf overeind houdt...of zich daarin door de rede laat sturen! Dus recht is macht...het geschiedt allemaal conform de natuurwet...wat niet betekent dat alles wat men natuurlijk doet het eigenbelang maximaal dient...Hiermee verwerpt Spinoza de notie van prescriptieve natuurwet...”want de natuur is niet antropocentrisch!”..Er is geen God die alles geschapen en afgestemd heeft op het welzijn van de mens...”...zo heeft ingericht dat het in dienst staat van zijn **ware** belangen en behoud!” ...Doch...”daar kan geen twijfel over bestaan...hoeveel meer het in zijn voordeel zijn zal zijn om in overeenstemming te leven met wetten en dictaten van de rede die gericht zijn op het **ware** goede voor de mens.” Want zo is “...er niemand die niet verlangt om veilig en vrij van angst te leven...Maar dit kan niet tot stand komen zolang we toestaan dat individuen doen waar ze zin in hebben...de rede niet meer recht doen laten gelden dan haat en boosheid!...Bedenken we tevens dat het leven van mensen zonder wederzijdse assistentie noodzakelijk rampzalig zal zijn, zo de cultivering van de rede zal moeten missen..., dan zal het duidelijk worden dat mensen zich wel moesten verenigen in één

geheel.” Aldus vertolkt Spinoza de (republikeinse) gedachte dat het menselijke belang bij samenwerking ligt..in een gemeenschap die met veiligheid, vrede, en de instituties de voorwaarden levert om de rede te ontwikkelen waarmee de mens zich kan bevrijden van zijn passies...en zo een waarlijk innerlijke vrijheid tot bloei kan laten komen om samen met anderen zijn individualiteit te ontwikkelen! Maar..zegt Spinoza, samenwerken gaat niet vanzelf, omdat de mens gedreven door zijn passies...in plaats van het inzicht in het belang van de samenwerking, “het ware goed”...de neiging heeft zijn directe eigenbelang te volgen ten koste van de gezamenlijke belangen van het samenwerkingsverband. Daarom bestaat het collectief en daarmee het individu alleen dankzij een ‘hoogste macht’ (de Soeverein) die gedrag tegengaat dat het (noodzakelijke) collectieve bestaan ondermijnt. Die hoogste macht van het volk is niet onafhankelijk van hen maar juist uitdrukking van hun macht...want de mensen zorgden ervoor dat “...het onbeperkte recht wat ze elk individueel natuurlijk bezaten geplaatst werd onder een gemeenschappelijk recht wat niet langer bepaald wordt door de kracht en passies van de individuen.”¹ waarbij ze zich bonden onder belofte dat ze in alle zaken geleid worden door de dictaten van de rede. Onder Spinoza’s “vereniging onder één geheel” verschijnen in een gemeenschappelijk ondersteund recht de rechten van individuen waarbij het begrip ‘recht’ nu een normatieve betekenis krijgt! De fundamenten van dit gemeenschappelijk recht zijn; “[1] Dat men alles volgens de voorschriften van de rede zal sturen. [2] Dat de passies beteugeld worden, in zoverre deze tot de schade van een ander leiden. [3] Dat men niemand doet wat men zelf niet zou willen ondergaan. [4] Dat men andermans recht als zijn eigen verdedigt!”

Keuze voor zich willen binden aan...en het leven onder...zo’n redelijk gemeenschappelijk recht is vanzelfsprekend voor degenen die zich in hun handelen toch al laten leiden door de rede! Maar zij die zich door passies laten drijven moeten geholpen worden! Met behoud van ieders natuurrecht laat Spinoza zien hoe zo’n gemeenschappelijk recht dan toch tot stand kan komen. Daartoe voorondersteld hij dat mensen, ook wanneer zij niet door de rede geleid worden, die handelingsmogelijkheden zullen kiezen waarvan zij denken dat die hen het meeste voordeel bieden.

Voor een niet-redelijk mens houdt dat in dat hij of zij het samenwerken onder een gemeenschappelijk recht alleen zinvol zal achten als het overtreden van dit recht een groter nadeel met zich meebrengt. Omdat men er niet van uit kan gaan dat alle deelnemers aan een pact, zoals degene waarop de staat gebaseerd is, zich door de rede zullen laten leiden moet zo’n pact altijd vergezeld gaan van sancties op overtredingen van het gemeenschappelijk recht, om daarmee de ‘cost-payoff strategy’ in het voordeel van samenwerken te brengen! Dientengevolge heeft een staat een overheid of een machthebber nodig die sancties kan implementeren. Om zo’n overheid mogelijk te maken moet deze volgens de regels van het natuurrecht meer macht hebben. Daartoe moet ieder afzonderlijk, vrijwillig of gedwongen, een deel van zijn natuurlijk recht/macht op die overheid overdragen zodat deze dan de hoogste macht krijgt. Op deze wijze kan zonder enige tegenstrijdigheid met het natuurrecht een gemeenschap worden gevormd!

Het handhaven van het natuurrecht in de civiele staat is een doordachte zet van Spinoza. In tegenstelling tot Hobbes metafysica blijft Spinoza’s metafysica consequent naturalistisch (gefundeerd in het streven naar zelfbehoud) terwijl daarmee Spinoza ook de soeverein tot een medespeler maakt die zijn best moet blijven doen om voldoende draagkracht en steun te blijven houden van de subjecten!.

---

1 TTP 16 chap 16, p 181

Deze macht dient overigens aan beide zeiden als vangnet, voor het geval de soeverein, of de burger zich in gedrag niet laat leiden door de rede..! Want de wijze, die zich door zijn rede laat leiden, ziet het belang van samenwerken onder een soeverein die een redelijke wet handhaaft.. Alleen voor degene die zijn voordeel daarin niet kan zien moet de payoff-cost strategy zodanig in evenwicht worden gebracht dat deze middels afschrikking (voor de burger de dreiging van sancties door de overheid, en voor de overheid dreiging van verlies aan steun van de burgers) redelijk blijft handelen.

Al naar gelang de mate van redelijkheid van het betreffende individu, verschijnt het meegaan met de overdracht van de macht op de staat en haar overheid als dwang of als vrije instemming. Onder de aanname van natuurwetten die het menselijke gedrag bepalen heeft Spinoza aldus de grondslagen gegeven van een door een soeverein bestuurde staat die de ontwikkeling van onze innerlijke vrijheid en autonomie kan waarborgen!

Van alle bestuursvormen is de democratie de vorm waarvan het meest voor de hand ligt dat de autonomie van de burgers wordt gerespecteerd, en redelijke wetten worden uitgevaardigd omdat het onwaarschijnlijk is dat een meerderheid van een groot aantal burgers met een irrationeel ontwerp in zal stemmen. Het is een samenwerkingsverband waarin mensen het minst onderhevig zijn aan misbruik van macht...wetten gehoorzamen die ontstaan zijn uit de algemene wil...en zo de doelen dient waarvoor het bestuur is geïnstitutionaliseerd

“Het is niet...het doel van de staat om de mensen van redelijke wezens tot beesten of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig zijn...krachten kunnen ontplooiën, dat ze vrij hun rede kunnen gebruiken, en dat ze niet door haat, toorn, list elkaar bestrijden noch elkaar wederzijds een vijandig gemoed toedragen. Het doel van de staat is waarlijk vrijheid.”

Mits men zijn handelen aan het openbaar gezag onderwerpt (men houdt zich aan de wet), hoeft de vrijheid van geloven denken en spreken niet ingeperkt te worden! Dit is een onvervreemdbaar privé recht, kan niet aan wetten worden onderworpen, zelfs niet door de soeverein. Niemand kan de gedachten van een ander beperken of besturen, en het zou dom en destructief voor de politiek van een soeverein zijn om dit toch te proberen. Noch kan het spreken effectief worden bestuurd omdat mensen altijd zullen willen zeggen wat ze willen, al is het dan maar privé. “Iedereen is door een absoluut natuurrecht de meester over zijn eigen gedachten en falen zal volgen op een poging van de staat / republiek om mensen alleen te laten spreken zoals wordt voorgeschreven door de soeverein” Dus, zo meent Spinoza, de stabiliteit van zowel de burgers als de staat is gebaat bij deze laatstgenoemde vrijheid. Want een staat die dat gaat verbieden zaait onrust en kan in het ergste geval de steun van de burgers verliezen...en haar door de burgers er aan verleende macht en daarmee recht kwijtraakt!

Spinoza leefde meer dan drie eeuwen gelden maar met zijn pleidooi voor democratie, individuele vrijheid en vrije meningsuiting heeft hij mede bijgedragen aan de vorming van onze huidige Westerse democratie.